

МЕХАНІКА

МАГІЇ

Свідомість і побут сучасної людини повні пережитків — уламків первісного світогляду, які здаються безглуздими з погляду науки, але насправді мають значну історичну цінність. *В Україні склались унікальна ситуація: у XIX ст. тут створювали такі самі магійні предмети, як і в X ст.* Вони розказують нам про вірування наших предків тисячу років тому.

Віра в магію — те, що в суспільстві ніколи не зникне. Освіта безсила: де є світло, там завжди буде тінь, у тих потаємних закутках, з яких виростає наша свідомість і наша культура, у первісно-дитинних уявленнях про доволі щільне.

Ці уявлення не залежать від інтелекту чи освіти, перебороти їх неможливо, скільки б ми не вивчали природу

і скільки б новинок техніки не винайшли. Реклама послуг цілительок, яка щодня з'являється в газетах, свідчить про прибутковість їхнього бізнесу і найкраще доводить сказане.

Питання навіть не в тому, як таке можливо на сучасному рівні розвитку науки. Те, що ми сьогодні бачимо в жалюгідних рештках, сторіччя тому було цілісним світоглядом, яке пояснювало людям будову світу і їхнє місце в ньому. Відновити цю картину світу було б діянням такої ж ваги, як підняти з руїн давні Афіни.

Вчені назвали світогляд давніх людей міфологічним, тому що в його основі лежать інші аксіоми. Міфологічне мислення не краще й не гірше — воно просто інакше. Для нього немає живого й неживого: усе навколо має душу, а отже — відчуває й мислить, здатне до прихильності чи ворожнечі.

Людина керується у своїх вчинках власним бажанням отримати блага і уникнути шкоди, тож вона цілком логічно приписує усім створінням такі самі прагнення. Отримавши блага, людина відчуває задоволення, зазнавши шкоди — засмучується. Такі самі відчуття вона визнає за всіма мислячими істотами. Давня людина будь-яку істоту сприймала як рівню (з поправкою на її силу чи слабкість). Відповідно, дії істот і предметів постають для носія міфологічного мислення як свідомі вчинки, скеровані волею: дощ іде тому, що хоче йти, сонце сходить, бо має час і натхнення, звір, на якого полюють, здатен підслухати наміри мисливців і уникнути зустрічі з ними. За таких міркувань перський цар *Ксеркс* наказав ланцюгами відшмагати *Дарданелли* за потоплені кораблі (адже це був свідомий вчинок моря).

Тому для наших пращурів взаємодія зі світом — процес докорінно інший, ніж для нас.

Пташка-свищик, неодмінний атрибут обрядів закликання весни

Дідух — солом'яний сніп, що представляє у хаті Світове дерево під час Новорічних свят в Україні. Сьогодні його замінила ялинка

Оксана Самара
аспірантка

Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського НАН України, арт-менеджер Галереї народної творчості та декоративно-ужиткового мистецтва "Світлиця", м. Київ

Ми маніпулюємо, а вони спілкуються (за допомогою слів, жестів, ритуалів, дарів). Коли ми вважаємо хворобу бездумним вторгненням в тіло організмів нижчого порядку, то для нас логічно вбивати їх і трошити хімічними речовинами. Але для давніх людей хвороба — це вторгнення в тіло вороже налаштованої мислячої істоти, і щоб змусити піти геть, її треба умовити, улестити або залякати. В цьому смисл обрядів вишпугування і викочування яйцем.

Такий свідомості невідомі моральні поняття добра і зла, їхнє місце належить простішим поняттям користі і шкоди: що добре для однієї істоти, може бути зле для іншої, тож абсолютного добра не існує. Відповідно, не існує добрих чи поганих вчинків, є вчинки, які приносять користь (мені, моїй сім'ї, роду), тож не важливо, чи зашкодять вони іншій істоті (сім'ї, роду), головне уникнути їхньої помсти. Тому спілкування зі світом зводиться до двох принципів — спонукати його робити користь для мене і не робити шкідливого (принцип, відомий донині у формулі “щоб у нас все було, і щоб нам за це нічого не було”).

Інший ключовий момент міфологічного мислення — в тому, що для нього немає межі між істотою та її іменем — чи можна думати про предмет, ніяк його не називаючи? Тому ім'я і названий предмет зрослися в єдине ціле, і володіти іменем означало мати владу над предметом. Боги, вожді, духи стихій завжди мали кілька імен — одне справжнє, таємне, а інші — для загального вжитку. Ці увявлення без зміни проходили крізь віки, і нині широко експлуатуються письменниками-фантастами.

Так само сприймалися імена дій — дієслова — тож коли ворожка примовляла: “Трясу, трясую кладкою, кладка водою, а вода купиною, а купина чортами, а чорти козаком Іваном, щоб його трясли, трясли та й до мене принесли”, — вважалося, що вона ніби робить усе, про що каже. Тому сказати й зробити — одне і те саме. Так працюють закляття-замовляння.

Через те для первісної людини немагічних слів не було — усяке слово мало силу. А що малюнок прирівнювався до слова (бо перші писані слова й були малюнками!), то зображення істоти сприймалося як вона сама. Зобразити вдале полювання (як мій спис протикає отакенного оленя!) — то вже половина успіху в полюванні справжньому, тому що **закляття програмує дійсність**. Раніше існували як словесні, так і графічні магічні формули, і навіть у наш час ворожки стверджують, що лікують від алкоголізму за фотографією, — так, ніби вчинене над зображенням переноситься на саму людину.

Тут-то ми й підходимо до найцікавішого.

Магія — це всього лише спосіб обстоювати свої інтереси перед цілим світом. Усе, що робить чи говорить носій міфологічного мислення, містить магію. А найпершою, найважливішою потребою людини у всі часи була безпека і захист: вона жила у світі, де будь-хто міг завдати їй шкоди із будь-якої відстані.

З метою магічного самозахисту людина створювала амулети-обереги. Вони бували різної форми, розміру, матеріалу, буквально кожна річ була вкрита зображеннями оберегового змісту. Надто ж, якщо носили її на тілі або вона була пов'язана із небезпечними для життя і здоров'я роботами. Увесь одяг (крім спіднього, про який мало що відомо) був оздоблений вишивкою, усе дерев'яне й кістяне начиння — різьбленням, уся зброя й обладунок — гравіюванням. Обереги вшали на шию, зап'ястя, пальці, у вуха і до пояса — людина виходила в світ, наповнений духами, у всеозброєнні. Обереги слугували такими собі акумуляторами магічної сили: набувши якусь її кількість при створенні, вони постійно забезпечували об'єкту певний рівень захисту — так само, як сучасні акумулятори мають

різну потужність. Єдина різниця — обереги не розряджалися; втрачали свою силу вони в разі пошкодження або опоганення. Виготовити оберег могла будь-яка особа, здатна до передачі магічної сили. При їх створенні діяв “закон збереження”: оберег наділяється магічною силою могутнішої істоти для захисту істоти слабшої.

Відповідно, для “зарядки” оберегу потрібно мати якомога потужніше джерело магії. Досягнути цього “просто”: при створенні світу з хаосу не весь матеріал було використано за призначенням, і тому світ поділяється на дві нерівні частини: людську (безпечну й впорядковану) й зловорожу (хаотичну і небезпечну). Перша з них за своєю природою всіляко сприяє людині, а друга є втіленням і вмістилищем усього лихого. Війни, хвороби, смерть і упирі — вони всі звідти.

В людському світі порядок забезпечує і підтримує велетенське дерево, чий корінь в царстві підземному, віти — в царстві надхмарному, яке тримає вкупі небо і землю. І стоїть це дерево точнісінько в центрі світу (того самого, який круглий і плаский, і оточений зусібіч безформним і безмежним хаосом). Відповідно, що ближче до центру, то світ безпечніший, а із-під коріння дерева б'ють джерела сили, мудрості й вічного життя, там не буває ні хвороб, ні смерті, там вічне літо, і саме там мешкають боги. Це місце — невичерпне і найпотужніше з усіх джерело сили, що й використовується при створенні різних магічних артефактів. Де ж це чудове місце розташоване, і як туди дістатися? Розташоване там, де світ постав із хаосу, в першій точці творіння, яка спільна для часу і простору. А дістатися туди можна двома способами, залежно від мети.

Варіант перший: коли світ зношується і сонце помирає (а це буває раз на рік), треба почати новий цикл, новий час. Для цього треба повернутися в нульову точку відліку, і заново створити увесь світ. З цією метою проводяться ритуали і виголошуються тексти, які описують створення світу, адже описати — це те саме, що зробити. Словесний опис створення світу рівнозначний цьому процесу, тож усі ритуальні наспіви Коляди й Нового року — не просто гарна традиція, а й заорука подальшого існування світу. При цьому особи, які співають колядки, перестають бути собою і виступають від імені вищих сил як їхні посередники, виконавці їхньої ролі в цьому світі. Тож лихо тим, чие помешкання вони обходять, чи тим, хто не пустив їх на поріг: такі нечестивці лишаться поза благословенням і захистом, для них не почнеться новий час.

Варіант другий: якщо певне місце чи людина потребує захисту, то найліпше помістити їх у самий центр світу — там їх точно жодне лихо не спіткає. Причому тут горі простіше прийти до Магомета: географічне розташування центру світу невідоме, тож ніж самому йти туди, краще перенести його до себе. Для цього потрібно відтворити зображення центру світу, тобто **Світове дерево**, за визначеним канонам на підходящій для цього поверхні. Таке зображення матиме ту ж силу, як і оригінал, але вплив його пошириться на меншу ділянку. Як і колядка, зображення є діючою моделлю святого місця, але колядка — це модель процесу, а зображення — стану. Магічний артефакт із зображенням Світового дерева надає ділянці усіх властивостей центру світу, тобто робить її непроникною для зла.

Найвідоміший в Україні оберег із зображенням Світового дерева — це рушник. Насправді, вишиті червоно-чорним хрестиком гірлянди чи різнобарвною гладдю букети з'явилися у нас лише в XIX ст. завдяки фірмам Брокар та Ролле, а багато століть перед тим, як вважають етнографи, побутували зовсім інші візерунки. Вони були різними в кожному регіоні: поперечні смуги ромбів на Поділлі та в Карпатах, вузькі поперечні смужки Полісся, і, звісно Сві-

тове дерево (або, як його називали, “вазонок”) на Київщині, Чернігівщині, Полтавщині та Слобожанщині. Вишивали їх гладко, якої було відомо близько 50 технік. Колір візерунків був червоний, і лиш кілька елементів могли вишити синім, коричневим або жовтим. За межами України такий візерунок відомий у російській вишивці — від Ярославльської до Архангельської губерній, ареал побутування цього символу широкою смугою пролягає від Болгарії й Румунії через Україну, Угорщину, Чехословаччину, Польщу, Білорусь, Литву, Карелію й північні області Росії. Для того, щоб цей оберіг працював, його слід було виготовляти особливим чином. По-перше, для виготовлення брався шмат рушникового полотна довжиною від 2 до 5 м, шириною від 30 до 50 см. Він не міг бути розрізаним і зшитим або вирізаним із полотна більшої ширини. Наші предки дуже трепетно ставилися до полотна: воно було священним, взяти хоч би казки, де воно перетворюється то на міст, то на озеро, але неодмінно рятує героя. Чисте полотно було втіленням проточної води — роздільного бар'єру між світами.

По-друге, важливим був зміст вишивки: хоч яка велика територія розповсюдження українського рушника, композиція в усіх її куточках дивовижно подібна. На кожному кінці рушника зображено Світове дерево у вигляді фантастичної квітки в горщику, навколо дерева вишиті птахи, квіти, гілля та геометричні фігури. Дерево орієнтоване горщиком до кінця рушника, верхівкою — до його середини і оточене замкнутим контуром. Ще один замкнутий контур проходить по краю полотна. Між двома контурами розміщений рослинний декор — або у вигляді широкої смуги, яка оббігає весь рушник по периметру, або у вигляді короткої смуги між краєм полотна і горщиком. Зміст зображення простий: дерево священне і відділене від решти світу. Те, що має бути захищене цим оберегом, магічно переноситься у простір під деревом, і відділяється замкнутим контуром від чого б то не було. **Рушник — оберіг зручний і універсальний: щоб забезпечити його захист над чимсь, потрібно загорнути або обв'язати ним цю річ або людину, або просто обійти довкола, якщо це група людей чи будівель. Якись особливі обряди з рушником невідомі: сама його присутність була гарантією захисту.**

По-третє, вишивала рушник дівчина, але використовувала вже заміжня жінка. Потреба в оберезі виникала лиш тоді, коли жінка мала власну сім'ю, бо в батьківській вона перебувала під захистом оберегів своєї матері. Як і жінка, рушники набирали магічної сили в обряді весілля, і тільки після цього могли використовуватися за призначенням.

Роль жінки полягала в магічному захисті своєї сім'ї, і кожна жінка вважалась наділеною магічною силою. Кожен рід — окремий світ, для якого всі інші істоти можуть становити загрозу. Тому кожна сім'я в центрі свого світу — в своєму домі — тримала рушник-оберіг. Він вивішувався на покуті, тому це місце в хаті вважалося священним, і саме тому після прийняття християнства там же були повішені ікони, яким стали приписувати ті ж магічні властивості, що і їхнім попередникам-рушникам. Тобто ікона — так само оберіг, але рушник — не ікона, на нього ніколи не молилися й ніяких богів на ньому не зображували.

Кількість обрядів, переказів, замовлянь, казок і пісень, про які можна розповісти на доказ викладеного тут, — велетенська, але багато є такого, що не вкладається в цю схему. Втім, на сьогодні ця теорія пояснює найбільшу кількість відомих нам фактів; важко знайти того, хто пояснить їх усі.

*Речі для ілюстрації статті надано Галереєю народної творчості та декоративно-ужиткового мистецтва “Світлиця” (м. Київ)

Полтавський рушник (приватна колекція Ірини Садової). Світове дерево відділене від зовнішнього світу замкнутим контуром. На верхівці — дві птахи (здаються в колядках-описах створення світу)

Все, що нам відомо про роль рушника і словесну магію, зібрано протягом останніх двох століть українськими етнографами та фольклористами М. Костомаровим, А. Мелетинським, Д. Антоновичем та Г. Павлуцьким, С. Китовою, Л. Орел, Н. Лисюк і багатьма іншими. Теорії магії та міфологічного мислення розроблялися упродовж останнього століття такими всесвітньо відомими вченими як Дж. Фрезер, Е. Тайлор, Е. Ліч, Ю. Лотман, В. Топоров і сьогодні визнаються найбільш перспективними.

Проведене нами дослідження показує існування зв'язку між роллю рушника з його словесною магією і міфологічним мисленням наших пращурів, що дійшло до нас крізь віки в будовах композицій на рушнику. Україна посідає унікальну позицію в плані дослідження первісного, стародавнього, мислення: при високому розвитку науки в нас збереглась велика кількість матеріалу, за яким британський чи французький учений мусить їхати деінде. В плані дослідження міфологічного світогляду Україна має колосальний потенціал, досі не оцінений світовою громадськістю, тож ця стаття — найменше, що можна зробити для виправлення ситуації.